

เงื่อนไขที่เสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลาม ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิม กับชาวพุทธในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

Conditions Enhancing the Role of Buddhist Monks and Islamic Religious Leaders to Strengthen the Relationship between Muslims and Buddhists in the Three Southern Border Provinces

ปัญญา เทพสิงห์ (Punya Tepsing)¹

เกษตรชัย และหิ้ม (Kasertchai Laeheem)²

ฮัสบูลเลาะห์ อาซีสซกุล (Hasbullah Azizskul)³

Received: January 6, 2020

Revised: April 27, 2020

Accepted: May 29, 2020

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเงื่อนไขที่เสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลาม ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับชาวพุทธ ใช้วิธีเชิงคุณภาพ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารและภาคสนาม 9 ชุมชน โดยการสังเกต และการสัมภาษณ์เชิงลึก กลุ่มเป้าหมายเป็นพระสงฆ์ 31 รูป ผู้นำศาสนาอิสลาม 29 คน ชาวพุทธ ชาวมุสลิมอื่น ๆ 77 คน นำมาตรวจสอบข้อมูลและสรุปเชิงพรรณานาวีเคราะห์

^{1,2} คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

Faculty of Liberal Arts, Prince of Songkla University

³ คณะศิลปศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยฟาฏอนี

Faculty of Liberal Arts and Social Science, Fatoni University

ผลการศึกษาพบว่า เงื่อนไขที่เสริมบทบาท ประกอบด้วย 1) การมีประวัติศาสตร์และจิตสำนึกร่วมกัน เช่น มีชาวพุทธและมุสลิมอพยพมาสร้างชุมชนด้วยกัน มีญาติมิตรต่างศาสนา เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติร่วมกัน 2) ลักษณะปัจเจกของผู้นำศาสนา เช่น ต้องการความสันติ ชอบช่วยเหลือ รู้จักกาลเทศะ รักพวกพ้อง เป็นที่เชื่อใจความสามารถสื่อสารภาษาไทยและมลายู ขอบหาความรู้ศาสนาอื่น ๆ มีทัศนคติที่ดีต่อคนต่างศาสนา การไม่ได้รับผลกระทบความรุนแรงโดยตรง 3) การสนับสนุนกิจกรรมและงานมวลชนสัมพันธ์ของรัฐ 4) ความเป็นสังคมชนบท โดยชุมชนชนบทส่วนใหญ่ พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามมีบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์มากกว่าชุมชนเมือง 5) ภูมิหลังการจัดการความสัมพันธ์ของผู้นำศาสนา หากมีการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและพุทธในอดีตมานานจนเชื่อมั่น จะส่งผลต่อความสัมพันธ์ของผู้นำศาสนาปัจจุบัน 6) สื่อสมัยใหม่และปฏิบัติการของผู้ส่งสาร ผู้นำศาสนาที่สามารถใช้สื่อออนไลน์ เป็นช่องทางนำเสนอแก่คนต่างศาสนาจะส่งเสริมความสัมพันธ์ได้มากกว่าไม่ใช้สื่อ

คำสำคัญ: ผู้นำศาสนา, บทบาท, ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธและมุสลิม, จังหวัดชายแดนภาคใต้

Abstract

The objective of this qualitative research was to investigate conditions enhancing the role of Buddhist monks and Islamic religious leaders to strengthen the relationship between them in the three Southern border provinces. Data were collected from documents and the fieldtrip of nine communities. Observation and in-depth interviews with 31 Buddhist monks, 29 Islamic religious leaders and 77 other Buddhists and Muslims were conducted to validate and conclude using descriptive analysis.

The study found that the conditions enhancing the role were as follows. 1) common history and awareness shared by local Buddhists and Muslims migrating in the area and built the communities together resulting in their having relatives and friends of different religions and

beliefs, 2) individual characteristics of religious leaders included peace-loving, helpful, proper, group-oriented, trustworthy, able to communicate in Thai and Malay, sought knowledge about other religions, good attitude toward people of other religions, and no direct affect by the violence, 3) support for government activities and public relations, 4) being an urban or rural community-In rural communities, religious leaders played more important roles than those in urban communities, 5) if there were the strong relationship between Muslims and Buddhists from past to present could strengthen the current relationship between religious leaders, and 6) modern media and practice of messengers-Religious leaders who could use online media for presentation to people of different religions could strengthen the relationship better than those who could not.

Keywords: Religious Leaders, Role, Buddhist-Muslim Relation, Southern Border Provinces

บทนำ

ท่ามกลางสถานการณ์ความไม่สงบและความต้องการสันติสุขของประชาชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ มีชุมชนหลายแห่งที่พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามร่วมมือกันเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวพุทธกับชาวมุสลิม และแสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณ เพื่อให้ชาวพุทธและมุสลิมที่อยู่ร่วมกันในชุมชนมีความสามัคคีปรองดองกัน เข้าใจวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามที่ร่วมมือกันนี้จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจ นำมาสู่ข้อสงสัยที่ว่าสิ่งใดเป็นเงื่อนไขของความร่วมมือนี้ มีรายงานข่าวและผลจากวิจัยหลายชิ้นพบประเด็นที่เป็นเงื่อนไขสนับสนุน ดังเช่น ในพื้นที่อำเภอโคกโพธิ์ จังหวัดปัตตานี พระสงฆ์กับบิหลามจับมือทำโครงการชุมชนศรัทธาหรือกัมปตังกวาโดยผ่านผู้นำสี่เสาหลักภายใต้ทัศนคติที่ต้องการร่วมมือกับรัฐเพื่อให้ชาวพุทธและมุสลิมมีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นขึ้นซึ่งคนทั้งสองกลุ่มนี้เคยเป็นมิตรสหายมาก่อน (สุพิชฌาย์ รัตนะ, 2553) ปรากฏการณ์นี้สะท้อนถึง

บทบาทของพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับชาวพุทธซึ่งอาจตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขใดเงื่อนไขหนึ่ง นอกจากนี้ ยังมีรายงานว่า มีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่เข้าร่วมกิจกรรมกับชาวมุสลิมอย่างต่อเนื่อง ดังเช่น ผลการวิจัยของพระมหาสุชาติ อนาลโย (2561) ที่กล่าวถึงเครือข่ายชาวพุทธเพื่อสันติที่มีพระสงฆ์ร่วมทำงานในการขับเคลื่อนการแก้ปัญหาในพื้นที่ โดยมีหลายยุทธศาสตร์ ยุทธศาสตร์หนึ่งคือ การร่วมกันสร้างความปรองดองอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ประชาชนมีความสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันในการอยู่ร่วมกันในลักษณะของสังคมพหุวัฒนธรรม เกิดการป้องกันชุมชนของตนเองอย่างมีส่วนร่วม งานวิจัยของประสงค์ โตนด, พิชิต พิทักษ์เทพสมบัติ, พงศ์สันต์ ศรีสมทรัพย์ และศรีสมภาพ จิตรภิมย์ศรี (2561) ชี้ให้เห็นว่า มีผู้นำศาสนาอิสลามบางรายเข้าใจสาเหตุที่พระสงฆ์ถูกฆ่าตายมาจากคนมุสลิมบางคนสูญเสียคนในครอบครัวจึงหาโอกาสทำร้ายพระสงฆ์ผู้อ่อนแอกว่าเพื่อให้ภาครัฐรับรู้ถึงความยุติธรรม ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับพุทธยังคงมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ข้อค้นพบนี้สะท้อนว่า แม้พระสงฆ์จะถูกรังแกแต่สังคมยังมิได้ถดถอยในทุกด้าน ยังสามารถหาทางเสริมบทบาทจากคนอ่อนแอมาเป็นนักสร้างความเชื่อมั่น และสานสัมพันธ์กับชาวมุสลิมด้วยสันติวิธี อาจกล่าวได้ว่า การเสริมบทบาทเพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธภายใต้กลไกขับเคลื่อนของผู้นำศาสนาทั้งสองฝ่ายในสังคมพหุวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้ยังมีความหวัง ทั้งนี้จะต้องเข้าใจเงื่อนไขที่ช่วยสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือกัน เพราะหากผู้นำศาสนาทั้งสองศาสนาร่วมมือจนสำเร็จย่อมส่งผลดีต่อความมั่นคงในพื้นที่ชายแดนได้

อย่างไรก็ตาม ชุมชนที่พระสงฆ์กับผู้นำศาสนาอิสลามสามารถขับเคลื่อนให้เกิดภาวะของความสมานฉันท์นี้มีไม่มากนัก แต่ส่วนใหญ่ดูเหมือนจะเป็นคู่ตรงข้ามหรือคู่หวาดระแวงซึ่งกันและกันมากกว่า ดังข่าวที่ปรากฏในหลายกรณี ความสำเร็จที่เกิดขึ้นในชุมชนหนึ่ง ๆ อาจมาจากหลายองค์ประกอบและเงื่อนไขทางสังคม ดังที่วิทยากร เชียงกุล (2557) เห็นว่า การที่สังคมใดสังคมหนึ่งประสบความสำเร็จในการร่วมมือมีหลายปัจจัยประกอบกัน เช่น ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ การมีศัตรูที่ต้องเผชิญหน้าร่วมกัน ความสำเร็จหรือล้มเหลวในการเรียนรู้ หรือบุคลิกภาพเชิงปัจเจก โดยเฉพาะลักษณะปัจเจกผู้นำศาสนามีความจำเป็นอย่างมาก ดังพบว่า พระสงฆ์ที่สนใจ

ทำงานพัฒนาเพื่อสันติสนองนโยบายรัฐ มักจะส่งเสริมความสัมพันธ์กับคนต่างกลุ่มได้มาก หากสนใจแต่ธรรมะ ไม่ใส่ใจโลกภายนอก โอกาสที่จะแสดงบทบาทนี้นั้นน้อยลง ซึ่งเป็นไปตามแนวคิดของ Katz and Kahn (1978) ที่ชี้ให้เห็นว่า เจื่อนใจที่หนุนบทบาทที่สำคัญเป็นเจื่อนใจด้านบุคคล เช่น ความเชื่อ คตินิยม การศึกษา ความสามารถ อายุ เพศ อาวุโส สถานภาพ ความชอบ ความสนใจ ความต้องการ ฯลฯ การมีผู้นำศาสนาพุทธและอิสลามขับเคลื่อนเพื่อสร้างสมานฉันท์บางครั้งก่อชนวนให้เกิดเหตุรุนแรง ปัญหาเหล่านี้หากไม่ได้รับการแก้ไขหรือมองไม่เห็นต้นเหตุที่เป็นเจื่อนใจก็อาจทำให้ความพยายามสร้างความสมานฉันท์ตามนโยบายภาครัฐไม่สำเร็จ ดังที่ ศรีสมภพ จิตรภิรมย์ศรี (2554) เห็นว่า เจื่อนใจทางศาสนาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของปัญหาสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ การที่ศาสนาถูกนำไปใช้ในทางการเมืองทำให้เกิดความรุนแรงขึ้น ขณะเดียวกันประเด็นความขัดแย้งทางศาสนาไม่ใช่ประเด็นทั้งหมดของสถานการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้น เหตุนี้โอกาสที่จะเสริมบทบาทของพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับชาวพุทธจึงเป็นทางเลือกหนึ่งของการลดความขัดแย้งซึ่งต้องพิจารณาเจื่อนใจต่าง ๆ ประกอบ

การศึกษาเจื่อนใจที่เสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามที่ก่อความสัมพันธ์ทางบวกระหว่างชาวพุทธและมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้จึงเป็นประเด็นน่าสนใจ ซึ่งเมื่อศึกษาแล้วจะช่วยเสริมความเข้าใจบริบทที่มีต่อความสัมพันธ์ของผู้คนต่างศาสนา อันเป็นประโยชน์ต่อการหาแนวทางขับเคลื่อนผู้นำศาสนาให้สามารถเสริมความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและพุทธในชุมชนอื่น ๆ

วัตถุประสงค์การวิจัย

วิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเจื่อนใจที่เสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับชาวพุทธในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

การทบทวนวรรณกรรม

แนวคิดเกี่ยวกับเงื่อนไข ปัจจัย หรือองค์ประกอบของการเสริมบทบาท Getzels and Guba (1955 อ้างถึงใน ทองอินทร์ วงศ์โสธร, 2544) ได้อธิบายว่า องค์ประกอบบทบาทในระบบสังคมหนึ่ง ๆ ประกอบด้วย 2 ด้าน คือ 1) ด้านสถาบัน มิติ (nomothetic dimension) และด้านบุคลามิติ (idiographic dimension) ด้านสถาบันมิติประกอบด้วยหน่วยงานหรือองค์กรที่มีวัฒนธรรมของหน่วยงานนั้น ครอบงำอยู่ บทบาทตามหน้าที่ซึ่งสถาบันกำหนดกฎและหลักการไว้ให้ปฏิบัติ และความคาดหวังของสถาบันหรือบุคคลภายนอกที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมายตาม ค่านิยมของสังคม 2) ด้านบุคลามิติประกอบด้วยบุคคล ซึ่งปฏิบัติงานอยู่ในสถาบันนั้น ๆ ในระดับต่าง ๆ บุคลิกภาพของแต่ละคน เช่น ความรู้ ความถนัด ความสามารถ เจตคติ อารมณ์ และแนวคิด และความต้องการส่วนตัว เช่น ต้องการความมั่นคง ปลอดภัย เป็นต้น ในงานเขียนของ ชิตาภา สุขพล่า (2548) กล่าวว่า คนเราจะรักษา ความสัมพันธ์ด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ เช่น ความผูกพัน ความสะดวก ความกลัว ความเคยชิน ฯลฯ การรักษาความสัมพันธ์ให้ยืนยาวและราบรื่นเพื่อดำรงความสัมพันธ์ อันดีต่อกันทั้งสองฝ่ายมีหลักปฏิบัติที่ต้องคำนึงถึง เช่น การเอาใจเขามาใส่ใจเรา มองโลกในแง่ดี รู้จักให้และรู้จักรับ ใช้การพูดคุยปรึกษาหารือ ระงับกิริยา ระงับภาษา พยายามหลีกเลี่ยงพฤติกรรมที่อีกฝ่ายไม่ชอบ รู้จักให้เกียรติคนอื่น ฯลฯ สุรพล พยอมแย้ม (2548) เห็นว่า การพัฒนาสัมพันธ์ภาพระหว่างบุคคลต้องเลือกการกระทำที่แสดง ความจริงใจ และซื่อสัตย์อย่างเหมาะสมและสร้างสรรค์ แสดงความเอื้ออาทร เอาใจใส่ เพื่อพัฒนาบทบาทความสัมพันธ์ต่อกัน

แมกซ์เวลล์ (2554) เห็นว่า เงื่อนไขพื้นฐานในการสร้างความสัมพันธ์ทาง วัฒนธรรมระหว่างบุคคลก็คือ เพื่อความประทับใจร่วมกัน ความรักใคร่ ความชอบ พอกัน เป็นมิตรกัน เป็นหนทางที่นำไปสู่มิตรภาพ การใช้ชีวิตร่วมกัน ตลอดจน การทำงานร่วมกัน โดยความสัมพันธ์ของบุคคลเกิดจากองค์ประกอบ 3 ประการ คือ 1) ความใกล้ชิด การที่บุคคลอยู่ใกล้ชิดกันจะก่อให้เกิดความสัมพันธ์มากกว่าบุคคลที่อยู่ ห่างไกลกัน 2) ความเหมือนกันหรือความคล้ายกัน ซึ่งโดยทฤษฎีแล้วมนุษย์มีแนวโน้ม ที่จะสร้างความสัมพันธ์และมีความชอบพอกับคนที่มีความเหมือนหรือคล้ายกับ ตัวเอง 3) สถานการณ์เป็นอีกตัวแปรหนึ่งที่ทำให้มนุษย์เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

เช่น การมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนความรู้สึกที่ตีร่วมกัน การมีโอกาสได้ปรับตัวเข้ากับบุคคลอื่น ความกระตือรือร้นในการที่จะพบปะกับผู้อื่น การถูกแยกตัวออกจากสังคมนาน ๆ และการเติมเต็มความต้องการของกันและกัน ฯลฯ

ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างศาสนาในหลักอิสลามว่าด้วยทะเลาะและฮะรอม ยูซุฟ ก็อร์ฏอวี (2547) ได้อธิบายว่า มุสลิมควรรักษาความสัมพันธ์กับผู้ที่ไม่รุกรานหรือเป็นศัตรู ทั้งนี้เพราะบุคคลที่ไม่ได้ทำสงครามหรือเป็นศัตรูกับมุสลิมเป็นผู้กระตุ้นให้มุสลิมปฏิบัติดีต่อผู้อื่น ที่เรียกว่า “บิร” หรือสิ่งดี ที่หมายถึง ความกรุณาและความช่วยเหลือ กล่าวคือ อัลลอฮ์ไม่ห้ามการทำความดีต่อผู้ที่ไม่ใช่มุสลิมโดยทั่วไป แต่ห้ามทำดีเฉพาะกับผู้ที่เป็ศัตรูกับมุสลิมเท่านั้น ส่วนในหลักพุทธศาสนาไม่ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างศาสนาโดยตรง แต่กล่าวถึงพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม ดังที่พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (2548) ได้อธิบายไว้ว่า พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมเกิดจาก 3 คุณลักษณะ คือ 1) ความตระหนักรู้ในสภาพที่เป็นทุกข์ของหมู่มสัตว์ในสังคมและโลก 2) การทำตนให้เป็นหนึ่งเดียวกับโลก ได้แก่ การไม่แบ่งแยกเป็นฝักฝ่าย มีความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียว มีการพึ่งพาอาศัยกันและกัน และมีความรู้สึกเห็นอกเห็นใจกัน 3) การลงมือทำหรือให้การช่วยเหลือทันทีเมื่อเห็นหรือได้ยินผู้อื่นเป็นทุกข์ สามคุณลักษณะนี้สะท้อนให้เห็นว่า หลักศาสนาพุทธไม่ให้เลือกปฏิบัติต่อคนศาสนาอื่น ๆ นอกจากนี้พระธรรมปิฎก (2546) ได้ให้ความเห็นว่า มนุษย์มีระบบความสัมพันธ์เป็นองค์ประกอบพิเศษ ถ้ามนุษย์พัฒนาให้มีคุณสมบัติดีงามในด้านพฤติกรรมก็จะเกิดการเกื้อกูลกัน ด้านจิตใจจะเกิดเจตน์จำนงในทางสร้างสรรค์ และด้านปัญญาจะเกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง ดังนั้นถ้าได้พัฒนาจนมีคุณภาพดีแล้วก็จะรู้จักดำเนินชีวิตและจะดำเนินการที่เกื้อกูลให้ระบบความสัมพันธ์แห่งธรรมชาติเป็นไปในทางที่สมัครงามเกื้อกูลกันยิ่งขึ้น เป็นทางให้มนุษย์เข้าถึงโลกที่เป็นสุขไม่เบียดเบียนสำหรับนักบวชกับการปฏิบัติต่อผู้ไม่ใช่ชนกบวช พระพุทธเจ้าได้กำหนดระเบียบการสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน (พระครูวินัยธรวรารุณี มหาโร, 2560) โดยเปรียบเทียบกับทิศทั้งหกของร่างกายที่เรียกว่าอริยวินัย โดยหนึ่งในหกนั้นเป็นความสัมพันธ์ระหว่างนักบวชกับชาวบ้าน หน้าที่ของชาวบ้าน คือ คัด พุด ทำด้วยเมตตา และอุปถัมภ์บำรุงนักบวช (พระสงฆ์) ส่วนนักบวชต้องมีความใจอนุเคราะห์สอนให้ชาวบ้านละความชั่วทำความดี จากผลศึกษาของ อับดุลฮามิ อิบราฮิม (2557) เรื่องภาวะผู้นำที่พึงประสงค์

ตามหลักศาสนาพุทธและศาสนาอิสลาม โดยตีความจากพระไตรปิฎก คัมภีร์อัลกุรอาน หะดิษ หนังสือ ตำรา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ประกอบกับการสัมภาษณ์เชิงลึก ผลการศึกษาชี้ว่า ศาสนาพุทธและศาสนาอิสลามต่างมีความเชื่อพื้นฐานตรงกัน คือ เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนมีความเท่าเทียมกัน ถือหลักความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม และเหตุผลเป็นใหญ่ ผู้นำที่ยึดหลักการเหล่านี้ย่อมส่งผลให้เกิดการปกครองที่ดี การจัดการที่ดี มีคุณธรรม มีธรรมาภิบาล อันจะส่งผลให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข สมาชิกทุกคนมีความสมานฉันท์ ไม่เบียดเบียนกัน นอกจากนี้ ในคัมภีร์อัลกุรอานยังระบุว่า อัลลอฮ์ไม่ได้ห้ามที่มุสลิมจะทำดีกับคนต่างศาสนา トラバโด ที่คนต่างศาสนาไม่ได้ต่อต้านศาสนาอิสลาม (ปรีดี มะนิวัน, 2562) เงื่อนไขเหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์ต่อการอยู่ร่วมกันในสังคมของคนต่างศาสนา โดยเฉพาะระหว่าง ผู้ที่นับถือศาสนาพุทธกับผู้ที่ไม่ถือศาสนาอิสลาม ทั้งนี้เพราะทั้งศาสนาอิสลามและพุทธต่างได้วางแนวทางสำหรับการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันในสังคมทั้งสิ้น

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลทั้งจากเอกสารและจากพื้นที่ชุมชน โดยเลือกพื้นที่ชุมชนชนบท 5 ชุมชน ที่ชาวพุทธและมุสลิมมีความร่วมมือร่วมใจช่วยเหลือกันทำโครงการหรือร่วมกิจกรรมต่าง ๆ และมีสถิติเกิดเหตุการณ์รุนแรงน้อย และเลือกพื้นที่เขตเมือง 4 ชุมชน โดยชุมชนเมือง 2 แห่งมีเหตุรุนแรงมาก อีก 2 แห่งมีเหตุรุนแรงน้อย ซึ่งพิจารณาจากสถิติเหตุรุนแรงระหว่างปี พ.ศ. 2547-2560 ตามรายงานของภาครัฐ ในแต่ละชุมชนวิธีการได้มาซึ่งกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่เป็นพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามใช้การเลือกแบบเจาะจง โดยเลือกผู้สามารถให้ข้อมูลได้มากที่สุด พระสงฆ์ส่วนใหญ่เป็นระดับเจ้าอาวาส ประกอบด้วย พระสงฆ์ 31 รูป และผู้นำศาสนาอิสลาม ได้แก่ ผู้ดำรงตำแหน่งอิหม่าม คอเต็บ บิหลั่น ครูศาสนา คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดในแต่ละชุมชน ฯลฯ รวม 29 คน ผู้วิจัยใช้การเลือกแบบลูกโซ่ (snowball sampling) กับประชาชนชาวพุทธ 32 คน ประชาชนมุสลิมที่ไม่ใช่ผู้นำศาสนา 39 คน ซึ่งทั้งหมดอาศัยอยู่ในชุมชนแล้วไม่น้อยกว่า 5 ปี และนักวิชาการที่มีความรู้ด้านพหุวัฒนธรรมในท้องถิ่น 6 คน เช่น ครู อาจารย์ บุคลากรในสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัด โดยสรุปจำนวนพระสงฆ์และ

ผู้นำศาสนาอิสลาม 60 คน และบุคคลที่ไม่ใช่ผู้นำศาสนา 77 คน ผู้วิจัยทำการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญเหล่านี้ พร้อมกับการสังเกตอย่างไม่มีส่วนร่วมถึงการดำเนินชีวิตของในแต่ละชุมชน เครื่องมือที่ใช้เป็นแบบสัมภาษณ์ชนิดกึ่งโครงสร้าง ซึ่งแยกระหว่างผู้นำศาสนากับประชาชน นักวิชาการ เทปบันทึกเสียง สมุดบันทึกการสัมภาษณ์และแบบบันทึกการสังเกต ข้อมูลที่ได้รับจากการสัมภาษณ์แต่ละครั้งจะทำการตรวจสอบแบบสามเส้าด้านข้อมูล โดยการตรวจสอบจากผู้ให้ข้อมูลต่างคนกันหลาย ๆ คนในเรื่องเดียวกัน นำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์เชิงพรรณนา มีการจำแนกข้อมูลเป็นหมวดหมู่และตรวจสอบให้เห็นเงื่อนไขตามเรื่องและประเด็น

ผลการวิจัย

จากการศึกษาชุมชนต่าง ๆ ที่เลือกมา เกี่ยวกับบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธ พบว่าตั้งอยู่บนเงื่อนไขต่างๆ ดังนี้

1. การมีประวัติศาสตร์และจิตสำนึกร่วมกัน

ชุมชนที่มีชาวมุสลิมและชาวพุทธร่วมก่อตั้งชุมชน ทั้งสองกลุ่มร่วมสร้างประวัติศาสตร์ จะมีลักษณะร่วมทางสังคมวัฒนธรรม และมีจิตสำนึกบางประการร่วมกัน ได้แก่ ความเป็นญาติ ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณี ซึ่งส่งผลต่อบทบาทผู้นำศาสนาอิสลามและพุทธ ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ ดังนี้

1.1 ชุมชนที่มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานร่วมกัน ซึ่งเกิดจากการที่ชาวพุทธและมุสลิมอพยพจากที่อื่นมาสร้างชุมชนใหม่ร่วมกันมี 3 ชุมชน คือ ชุมชนน้ำขาว จังหวัดนราธิวาส ซึ่งคนทั้งสองศาสนาต่างอพยพมาจากรัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย (บังซอ, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 15 ตุลาคม 2561) ชุมชนทรายขาว จังหวัดปัตตานี ซึ่งคนทั้งสองศาสนาต่างอพยพมาจากรัฐเคดาห์ ประเทศมาเลเซีย เพื่อเข้ามาตั้งถิ่นฐานด้วยกัน (พระแสง, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 15 ธันวาคม 2561) และอีกชุมชนหนึ่ง คือ ชุมชนคีรีเขต จังหวัดยะลา ที่ชาวพุทธและมุสลิมอพยพจากภายนอกเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่คนสร้างตนเอง ซึ่งจัดสรรที่ดินโดยรัฐ ผู้เข้ามาอยู่ใหม่มีส่วนร่วมในการพัฒนา (นัย, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 19 สิงหาคม 2562) การเข้ามาบุกเบิกสร้างบ้านแปงสวนเข้ามาอาศัยในช่วงเวลาใกล้เคียงและร่วมกันสร้างชุมชนใหม่ร่วมกันเมื่ออดีตเป็นมูลเหตุ

สำคัญของการก่อความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธ การต้องร่วมกันสร้างชุมชนในยุคบุกเบิก ร่วมฟันฝ่าอุปสรรคมาด้วยกัน การให้ความผูกพันเป็นเหตุให้ผู้નાทั้งสองศาสนาสามารถผลักดัน ให้เกิดความร่วมมือร่วมใจสานโครงการพัฒนาต่าง ๆ ให้บรรลุผล

1.2 ชุมชนที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและมิตรสหาย มี 3 ชุมชน คือ ชุมชนสุโขทัย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งคนในชุมชนมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน รวมถึงคนในระดับผู้นำทั้งฝ่ายศาสนาอิสลามและศาสนาพุทธด้วย ดังคำอธิบายที่ว่า “คนในหมู่บ้านนี้พระกับอิหม่ามร่วมมือกันดี เพราะเขาเป็นญาติกัน” (ผัน, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 26 มกราคม 2562) ชุมชนบ้านกลาง จังหวัดปัตตานี พบความสัมพันธ์ทางเครือญาติของคนในระดับผู้นำของศาสนาอิสลามและแกนนำชาวพุทธที่มีบรรพบุรุษเปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม และชุมชนทรายขาว จังหวัดปัตตานี ที่พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ในอดีตมีบุตรหลานเป็นมุสลิม และบางคนได้มาเป็นผู้นำของผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม เนื่องจากก่อนอุปสมบทมีภรรยาเป็นมุสลิม อีกทั้งความสัมพันธ์ยังเกิดขึ้นจากมิตรสหาย ซึ่งมีความสนิทสนมมาตั้งแต่อดีตครั้งที่ยังเยาว์วัย การผูกมิตรที่มีมาตั้งแต่เด็กนี้ช่วยให้พระสงฆ์ในชุมชนนี้สามารถเชื่อมสัมพันธ์กับผู้นำศาสนาอิสลามได้มากอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน การเปลี่ยนสถานภาพใหม่มาเป็นนักบวชไม่มีผลต่อความสัมพันธ์ที่มีตั้งแต่เดิม เพราะความสัมพันธ์แบบเครือญาติและมิตรสหายของผู้นำศาสนาทั้งสองฝ่ายที่กระชับแน่นมาก่อนมีผลต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่มศาสนาได้มากในปัจจุบันด้วย

1.3 ชุมชนที่มีคตินิยมด้านอำนาจเหนือธรรมชาติร่วมกัน มี 3 ชุมชน คือ ชุมชนน้ำขาว จังหวัดนครราชสีมา ที่สมาชิกส่วนใหญ่มีความเชื่อในอำนาจของโตะยะกา ชุมชนทรายขาว จังหวัดปัตตานี ที่สมาชิกส่วนหนึ่งมีความเชื่อในอำนาจของโตะแมเนาะ และชุมชนบ้านกลาง จังหวัดปัตตานี ที่สมาชิกส่วนหนึ่งในชุมชนมีความเชื่อในอำนาจของโตะตัง (ยูโซฟ, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 15 ธันวาคม 2561) ความเชื่อดังกล่าวนี้นับว่าพบทั้งในหมู่สมาชิกที่นับถือศาสนาพุทธและศาสนาอิสลาม โดยในอดีตความเชื่อเหล่านี้ส่งผลต่อการทำพิธีของชาวมุสลิม หากในปัจจุบันได้ลดลงด้วยอิทธิพลของอิสลามานูวัต คือ การทำให้ถูกต้องตามหลักศาสนาอิสลามในข้อห้ามเกี่ยวกับการนำความเชื่อในอำนาจอื่น ๆ มาเป็นภาคีกับอำนาจของอัลลอฮ์ ยังมีแต่ชาวพุทธที่ยังคงนับถือและ

ไปกราบไหว้สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงกับความเชื่อดังกล่าว โดยคนในชุมชนเชื่อว่า โตะ (คำภาษามลายูที่ใช้เรียกหน้าผาหรือโถ่ที่ได้การยอมรับนับถือ) เหล่านี้ คือผู้บุกเบิกหมู่บ้านและมีตัวตนในประวัติศาสตร์ ซึ่งยังมีหลักฐานปรากฏเป็นสุสานถึงปัจจุบัน ยกเว้นโตะตึงที่เชื่อว่าเป็นผู้ที่มีความศักดิ์สิทธิ์สร้างอภินิหารได้ ซึ่งชาวพุทธและมุสลิมต่างรับรู้ร่วมกัน ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติหรือยึดถือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ร่วมกันนี้มีมาตั้งแต่อดีต อันส่งผลให้ชาวมุสลิมและชาวพุทธยึดโยงให้เกิดความความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีต่อกันอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าในปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวนี้ได้ลดลงมากในกลุ่มชาวมุสลิม แต่ความสัมพันธ์ที่ดีทางสังคมยังคงอยู่

2. ลักษณะทางปัจเจกของผู้นำศาสนา

ลักษณะทางปัจเจกของผู้นำศาสนาเป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องกับบุคลิกภาพและอุปนิสัยส่วนตัวซึ่งมีโดยธรรมชาติหรือได้รับจากประสบการณ์ใหม่ ๆ ที่หล่อหลอมเป็นตัวของตัวเอง ลักษณะทางปัจเจกของผู้นำศาสนาที่ส่งผลต่อบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์มีดังต่อไปนี้

2.1 มีวิสัยทัศน์ที่ต้องการความสันติ ลักษณะนี้พบได้ทั้งในตัวพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามที่มีเป้าหมายเป็นของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นเป้าหมายการดำเนินชีวิต เป้าหมายในการทำงานด้านการเผยแผ่ศาสนา เป้าหมายในการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้น ผ่านการสร้างชุมชนพหุวัฒนธรรมที่ลดอคติต่อกันหรือไม่ครอบงำซึ่งกันและกัน โดยมีเป้าหมายสูงสุด คือ ความสงบและสันติ ถ้าผู้นำศาสนาไม่มีวิสัยทัศน์ที่ต้องการความสงบสันติหรือต้องการเพียงลาภยศจะทำให้ความสัมพันธ์กลับกลายเป็นปัญหา ทั้งนี้เพราะความสันติส่วนใหญ่ใช้หลักธรรมเป็นที่ตั้ง ใช้วินัยเป็นตัวขับเคลื่อน วิสัยทัศน์ของผู้นำศาสนาที่ต้องการความสันติจากหลักธรรมจึงมีผลต่อการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธได้มากกว่าผู้นำศาสนาที่ต้องการลาภยศ

2.2 ชอบช่วยเหลือผู้อื่น ลักษณะนี้ปรากฏทั้งในกลุ่มพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามที่มักจะช่วยเหลือคนในชุมชนโดยไม่จำกัดศาสนา ความช่วยเหลือมักตั้งอยู่บนฐานของความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น โดยเฉพาะคนที่นับถือศาสนาต่างกัณฑ์กรณีของพระสงฆ์ในสุโขทัยให้เงินแก่มุสลิมที่เดือดร้อนจากน้ำท่วม ช่วยเหลือด้านการศึกษา ด้านเศรษฐกิจ ฯลฯ ความซาบซึ้งในน้ำใจของพระสงฆ์รูปนี้ส่งผลให้มุสลิมเข้าร่วมงานในวันเกิดของท่าน นอกจากนี้ ความช่วยเหลือบางครั้งเกี่ยวข้องกับ

กิจกรรมทางสังคม ความชื่นชอบกิจกรรมทางสังคมของผู้นำศาสนาก็จะตามมาด้วยการให้ความช่วยเหลือในรูปของการบริจาค การสมทบทุนเพื่อการกุศล ซึ่งพระสงฆ์ที่ช่วยเหลือชาวมุสลิมหรืออิหม่ามที่ช่วยเหลือชาวพุทธมักจะถือเป็นเงื่อนไขของความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน อย่างไรก็ตาม การช่วยเหลือนี้ตั้งอยู่บนขอบเขตความเหมาะสมของหลักศาสนาด้วยเพราะอาจมีงานเชิงพิธีกรรมทางศาสนาของศาสนาอื่นที่เป็นข้อจำกัดสำหรับคนต่างศาสนา โดยเฉพาะมุสลิมในการเข้าร่วม ดังคำสัมภาษณ์ที่ว่า “ลูกฉันตอนนี้เรียนอยู่วิทยาลัยชุมชนปัตตานี ท่านเป็นคนสงเสียให้เรียน ฉันจึงมาช่วยเหลือทำอาหารในงานวัดเท่าที่จะช่วยได้ ไม่ได้มาร่วมพิธีแบบคนไทย” (รอชีเยะ, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 11 มกราคม 2562)

2.3 รู้จักกาลเทศะ ลักษณะนี้ปรากฏทั้งในกลุ่มพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามเช่นกัน หมายถึง การรู้จักวางตัวอย่างเหมาะสมกับห้วงเวลาและสถานการณ์ เป็นการปรับตัวเองให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ ดังเช่น พระสงฆ์วัดหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชาวมุสลิม แต่ในอดีตพระสงฆ์วัดนี้ถูกลอบทำร้ายจนเสียชีวิต พระสงฆ์ที่มาแทนต้องปรับตัวหรือหากวิถีไม่ให้เกิดความชิงชัง ดังเช่น งดการติดธงชาติสัญลักษณ์รัฐไทยบนเสาไม้โบราณในวัด ดังคำสัมภาษณ์นี้ “เราต้องรู้วิวัฒนาการของศาสนา ผลกระทบที่เกิดขึ้น ถ้าเราไม่รู้ก็ไม่เข้าใจเขา เอาตัวอย่างวัดที่ปัตตานีมาเล่าให้ฟัง เสาธงในวัดไม่มีธง ต้องรู้สิ่งแวดล้อมว่าในมุมมองของเขาเป็นรัฐปัตตานี” (พระคมา, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 18 กุมภาพันธ์ 2562) นอกจากนี้เวลาสนทนากับคนต่างศาสนาไม่แสดงความคิดเห็นไปข้างหนึ่งข้างใดชัดเจน ดังเช่นการสานเสวนา ผู้นำศาสนาที่หน่วยราชการจัดขึ้น ซึ่งมีผู้ฟังทั้งชาวพุทธและมุสลิมเข้าร่วม เมื่อมีคำถามจากผู้ฟังชาวพุทธ อิหม่ามก็จะตอบแบบสุ่มเพื่อไม่ให้กระทบกับชาวพุทธ ผู้นำศาสนาส่วนใหญ่รู้ว่าสถานที่ใดหรือเวลาใด ควรหรือไม่ควรแสดงออกเรื่องอะไร กล่าวคือ ผู้นำศาสนาที่วางตัวเหมาะสมกับกาลเทศะจะเป็นเงื่อนไขให้เกิดความสัมพันธ์ได้มากกว่าผู้นำศาสนาที่ไม่รู้จักกาลเทศะ

2.4 ใจกว้าง รักพวกพ้อง โฝงผาง มีใจคล้ายนักร้อง ลักษณะนี้มักปรากฏในพระสงฆ์ โดยพระสงฆ์ที่สามารถขับเคลื่อนให้ชาวมุสลิมและชาวพุทธมีความสัมพันธ์ด้วยดีอย่างน้อยในสามชุมชนที่พบว่า มีบุคลิกภาพแบบคนใจกว้าง ใจกล้า รักพวก รักพ้อง มากด้วยลูกศิษย์หรือบริวาร ดังคำสัมภาษณ์ว่า “ท่านใจดีแต่ดู ปากร้ายโฝงผาง

ถ้ามีมุสลิมจะไปทุกที่ ท่านชอบไปอยู่เฉพาะหมู่บ้านมุสลิม” (เตาะ, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 19 กุมภาพันธ์ 2562) “ท่านเป็นสไตลิ่งนักแสดง หัว ๆ หน่อย ชอบงาน ทำทาย ถ้าสไตลิ่งชอบพองพองคงทำแบบท่านไม่ได้” (พระมาโนช, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 19 กุมภาพันธ์ 2562) และเป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้นำศาสนาพุทธเหล่านี้ มักจะมีประวัติก่อนบวชอย่างโชกโชน เช่น เคยถูกกั๊กขัง ยกพวกทะเลาะวิวาท หรือ ถูกกล่าวหาในคดีความ ประสบการณ์เหล่านี้อาจมีผลต่อการทำตนนิสัยคน การกลายเป็น ที่รู้จักของคนหมู่มาก ประกอบกับความใจกว้างทำให้มีลูกศิษย์ลูกหามากมายพร้อม ช่วยเหลือ ลักษณะนิสัยดังกล่าวเป็นเงื่อนไขที่ช่วยเสริมบทบาทของผู้นำศาสนาพุทธ ได้มากกว่าลักษณะนิสัยแบบรักความสงบหรือวางตัวสำรวม

2.5 เป็นที่ไว้นับถือเชื่อใจ ลักษณะนี้ปรากฏทั้งในกลุ่มพระสงฆ์และผู้นำ ศาสนาอิสลาม โดยความสัมพันธ์ที่ดีที่มีต่อกันส่วนหนึ่งตั้งอยู่บนเงื่อนไขของความไว้วางใจ ความซื่อสัตย์ และความจริงใจต่อกัน พระสงฆ์ที่มุสลิมยอมรับมักเป็นที่วางใจเช่นเดียวกับ อิหม่ามที่ชาวพุทธยอมรับมักเป็นที่วางใจโดยพื้นฐาน ความรู้สึกไว้นับถือเชื่อใจเกิดขึ้น จากหลายปัจจัย ได้แก่ 1) การไม่ดูหมิ่นดูแคลนศาสนาของกันและกัน 2) การพูดจริง ทำจริงจนเห็นผลงานเป็นที่ประจักษ์ 3) การให้ความช่วยเหลือยามเดือดร้อน และ 4) เป็นที่พึ่งพาได้อย่างน้อยสามารถให้คำปรึกษาเมื่อมีปัญหา ดังพบว่า ชาวพุทธใน ชุมชนทรายขาวมักถามปัญหาทำบิฮาม่าในเรื่องที่อาจกระทบหลักศาสนาในการจัดงาน เทศกาลอาหารโบราณเสมอ หรือการที่พระสงฆ์ที่สุโขทัยมักจะทำให้ศิษย์ไปถามถึง กิจธุระทันที ถ้าสังเกตเห็นมีมุสลิมเข้าประตูวัด เพื่อแสดงให้เห็นว่า การเข้าพบ พระสงฆ์ไทยนั้นสะดวกมาก มาหาแล้วได้พบ จึงเกิดความสนิทสนมจนไว้นับถือเชื่อใจ ในการขอคำปรึกษาและรักษาความสัมพันธ์ได้มาก (นพพร, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 28 ธันวาคม 2561)

2.6 ใช้ภาษาเดียวกันในการสื่อสารและเป็นคนในท้องถิ่น ลักษณะนี้ปรากฏ ทั้งในกลุ่มของพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลาม ในชุมชนที่ผู้นำศาสนาสามารถ เสริมสร้างความสัมพันธ์ด้วยการใช้ภาษาเดียวกันในการสื่อสารมีอย่างน้อย 4 ชุมชน คือ ชุมชนน้ำขาว สุโขทัย ทรายขาว และบ้านกลาง โดยอิหม่ามหรือผู้นำศาสนา อิสลามในชุมชนเหล่านี้สามารถใช้ภาษาไทยในการสื่อสารกับชาวพุทธ ในขณะเดียวกัน พระสงฆ์สามารถใช้ภาษามลายูในการสื่อสารกับชาวมุสลิมด้วย ส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์

ในท้องถิ่นที่คุ้นเคยกับวัฒนธรรมมลายูมายาวนาน มีสองชุมชนที่ทั้งชาวพุทธและชาวมุสลิมสามารถสื่อสารภาษาถิ่นซึ่งหาได้ยากในชุมชนอื่น คือ ชุมชนทรายขาว จังหวัดปัตตานี ซึ่งชาวมุสลิมพูดภาษาไทยถิ่นใต้เป็นหลัก ทั้งต่อชาวพุทธและมุสลิมด้วยกันเอง แทนภาษามลายู ทั้งที่ชุมชนรอบนอกพูดภาษามลายูทั้งสิ้น และชุมชนน้ำขาว จังหวัดนราธิวาส ซึ่งชาวมุสลิมสามารถใช้ภาษาเงี้ยวหรือภาษาไทยสำเนียงตากใบสื่อสารกับชาวพุทธที่ใช้ภาษานี้มายาวนาน ในขณะที่ชาวมุสลิมในชุมชนอื่น ๆ ที่ใช้ภาษาไทยได้ มักจะสื่อสารด้วยภาษาไทยกลางกับชาวพุทธ

2.7 ขอบหาความรู้เกี่ยวกับศาสนาอื่น ๆ หรือเข้าใจในความแตกต่างของศาสนาต่างๆ พระสงฆ์ซึ่งเข้าใจหลักศาสนาอิสลาม และผู้นำศาสนาอิสลามซึ่งเข้าใจหลักศาสนาพุทธจะเป็นเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันทำให้เห็นถึงเหตุผลเบื้องหลังการใช้ชีวิตของคนต่างศาสนาและวัฒนธรรม สามารถอธิบายศาสนาในเชิงเปรียบเทียบให้เข้าใจตรงกัน ปัจจุบันเป็นยุคของข้อมูลข่าวสาร เป็นยุคที่จะต้องใช้ความคิด ความรู้ และเหตุผลมาแข่งขันหรือสร้างการยอมรับระหว่างกัน แตกต่างจากยุคสมัยอดีตที่มักใช้กำลังในการต่อสู้หรือทำสงครามเพื่อเอาชนะอีกฝ่ายหนึ่ง ดังนั้นผู้นำศาสนาที่มีข้อมูลและมีความรู้รอบตัวดีย่อมเข้าใจผู้อื่นได้มาก โดยเฉพาะเรื่องศาสนาที่ผู้อื่นนับถือก็จะทำให้ผู้นับดังกล่าวเป็นที่ยอมรับโดยง่าย ดังพระสงฆ์รูปหนึ่งซึ่งมีมิตรเป็นมุสลิมจำนวนมากสามารถจำบทต่าง ๆ ในคัมภีร์อัลกุรอานได้ อันแสดงความสนใจที่จะหาความรู้ทางศาสนาของคนรอบข้าง จึงช่วยกระชับความสัมพันธ์กับชาวมุสลิม จนบางครั้งถูกชักชวนให้เปลี่ยนไปนับถือเป็นศาสนาอิสลาม (พระเลาสนามสมมติ, สัมภาษณ์, 19 มกราคม 2562)

2.8 มีทัศนคติที่ดีต่อกันต่างศาสนา ทัศนคติมีทั้งด้านบวกและด้านลบ ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมองอีกฝ่ายในด้านบวกหรือด้านดีมากกว่าด้านลบก็จะช่วยรักษาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันได้ ในชุมชนทั่วไปผู้นำศาสนาหนึ่งมักจะไม่ค่อยมีบทบาทร่วมกันกับคนอีกศาสนาหนึ่ง ส่วนใหญ่มีทัศนคติที่ต่างฝ่ายต่างมอง เช่น ฝ่ายชาวพุทธมีทัศนคติในด้านลบต่อชาวมุสลิม ขณะเดียวกันชาวมุสลิมก็มีทัศนคติในด้านลบต่อชาวพุทธ เช่น พระสงฆ์บางรูปมองชาวมุสลิมว่ากำลังถูกปลูกฝังด้วยความคิดแปลกแยกหรือบิดเบือนศาสนา เห็นแต่ประโยชน์ของพวกพ้อง และกำลังครอบงำชาวพุทธ กล่าวคือ เป็นการมองมุสลิมอย่างคู่ตรงข้าม ส่วนผู้นำศาสนาอิสลามก็มอง

ชาวพุทธว่า ไม่ให้ความสำคัญที่อาจหมายถึงเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เป็นชาวพุทธเสียส่วนใหญ่ด้วย หรือมองว่าชาวพุทธสมคบคิดกับพระสงฆ์เพื่อต่อต้านมุสลิม ดังกรณีของปัญหาการไม่อนุญาตให้นักเรียนสวมฮิญาบในโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในเขตธรณีสัณห์ เป็นต้น คำสะท้อนของผู้ให้ข้อมูลสำคัญรายหนึ่งที่ว่า “วัดกลายเป็นจำเลยทางสังคมไปโดยปริยายเพราะใช้สถานที่วัด ที่มีแรงยุจากชาวพุทธสุดโต่งเข้ามา ปัญหาเริ่มบานปลาย” (เฮาะ, นามสมมติ สัมภาษณ์, 25 กุมภาพันธ์ 2562) ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นพระสงฆ์หรือผู้นำศาสนาอิสลาม ถ้าสามารถสลายทัศนคติด้านลบเหล่านี้ได้และเปิดมุมมองใหม่ ๆ อย่างสร้างสรรค์ ก็จะเสริมสร้างความสัมพันธ์กับคนต่างศาสนาได้มาก

2.9 การไม่ได้รับผลกระทบจากความรุนแรงโดยตรง ผู้นำศาสนาซึ่งไม่เคยถูกระทำหรือตกเป็นเหยื่อของความรุนแรงโดยตรงมักจะมีบทบาทต่อการรักษาความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างชาวพุทธกับชาวมุสลิม ในทางตรงกันข้าม พระสงฆ์ซึ่งเป็นเหยื่อของความรุนแรงหรือมีพระร่วมวัดเสียชีวิตจากเหตุการณ์ความไม่สงบยิ่งเป็นเงื่อนไขของการทำลายความสัมพันธ์ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบกรณีของพระสงฆ์สองวัดในชุมชนหนึ่ง วัดหนึ่งมีพระสงฆ์เคยถูกระเบิดแต่เพียงได้รับบาดเจ็บ เทียบกับอีกวัดหนึ่งที่มีพระสงฆ์ถูกระเบิดบาดเจ็บเล็กน้อยแต่มีพระสงฆ์ร่วมวัดเสียชีวิต พบว่าความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำศาสนาพุทธและมุสลิมของวัดแรกดีกว่าวัดแห่งที่สอง ทั้งนี้ความทรงจำด้านร้ายของพระสงฆ์ในวัดที่สองนำไปสู่การต่อต้านและไม่เข้าสังคมกับชาวมุสลิมยกเว้นเมื่อเจ้าหน้าที่รัฐจัดเวทีให้พบปะกันเท่านั้น เช่นเดียวกับกรณีที่อิหม่ามได้รับผลกระทบจากความรุนแรงก็นำไปสู่ความหวาดระแวงซึ่งกันและกัน ชาวพุทธเกรงกลัวชาวมุสลิมแก่แค้น ในขณะที่ในพื้นที่ที่ผู้นำศาสนาไม่ได้รับผลกระทบใด ๆ ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธมีมากกว่า

3. การสนับสนุนกิจกรรมและงานมวลชนสัมพันธ์ของรัฐ

การสนับสนุนของภาครัฐเป็นอีกเงื่อนไขที่จะเสริมบทบาทของพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลาม ต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธ ถ้ารัฐสนับสนุนโอกาสในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ก็มีมากขึ้น หน่วยงานภาครัฐที่ให้การสนับสนุนในพื้นที่นี้มีหลายหน่วยงาน เช่น ศอบต. กอ.รมน. หน่วยปกครองท้องถิ่น หน่วยทหารพราน สถาบันการศึกษา ฯลฯ บทบาทของผู้นำศาสนาที่มีต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในพื้นที่ที่มีมากขึ้นในปัจจุบัน ส่วนใหญ่อยู่ภายใต้โครงการของหน่วย

ความมั่นคงชายแดนใต้ ทั้งที่อยู่ในรูปแบบการจัดเวที การทำงานมวลชนสัมพันธ์ และการเผยแพร่ความรู้ที่ถูกต้อง หรือโครงการต่าง ๆ เช่น กีฬาเสริมสร้างสันติสุขชายแดนใต้ พหุวัฒนธรรมชายแดนใต้ สานเสวนาผู้นำศาสนาพบประชาชน ฯลฯ โดยบางกิจกรรมมีภาคส่วนอื่น ๆ มาสมทบ บางกิจกรรมริเริ่มจากฝ่ายทหาร บางกิจกรรมริเริ่มจากฝ่ายพลเรือนโดยมีฝ่ายทหารเข้ามามีส่วนร่วม ที่เด่นชัดคือ การเข้ามาคุ้มครองความปลอดภัยของฝ่ายทหารตำรวจ

การสนับสนุนของรัฐเพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่พบในชุมชนที่ศึกษามีวิธีแตกต่างกัน เช่น การส่งนักวิชาการมาให้ความรู้ การให้งบประมาณจัดกิจกรรมการมอบสิ่งของเป็นกำลังใจ เช่น ที่ชุมชนหนึ่งในจังหวัดนราธิวาส รัฐส่งธงยังชีพแจกจ่ายภายในวัด โดยประสานงานกับเจ้าอาวาส โดยมีทั้งชาวพุทธและมุสลิมมาร่วมรับ การดำเนินโครงการต่าง ๆ ของชุมชนต้องให้เจ้าหน้าที่รัฐมีส่วนร่วมทุกครั้ง ดังตัวอย่างการจัดตั้งสภาสันติสุขของตำบล กรรมาธิการสภาประกอบด้วย พระสงฆ์ อิหม่าม สมาชิก อบต. ที่ขาดไม่ได้คือผู้นำหรือตัวแทนหน่วยราชการ ถ้าครั้งใดมีการประชุมแต่ขาดเจ้าหน้าที่รัฐแผนดำเนินงานก็อาจไม่บรรลุผลสำเร็จ ดังคำสัมภาษณ์ของพระสงฆ์รูปหนึ่งที่ว่า “สภาสันติสุขมีทหาร แต่ทหารไม่มา มีนายอำเภอแต่ก็ไม่มา กรรมการจัดไม่มา สภาตั้งไม่ได้ถ้าผู้นำท้องถิ่นไม่จริงจัง แล้วจะเกิดสันติสุขได้อย่างไร” (พระยง, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 28 ธันวาคม 2561) เจ้าหน้าที่รัฐมีบทบาทในการช่วยผลักดันให้งานบรรลุเป้าหมาย ในขณะที่เดียวกันก็ประสานกับหน่วยงานอื่น ๆ ที่ชาวบ้านเข้าไม่ถึงให้มาร่วมช่วยเหลือ ผู้นำศาสนาส่วนหนึ่งไม่ค่อยมีบทบาทมักจะเป็นเพราะขาดผู้นำท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่ของรัฐมาทำหน้าที่สานสัมพันธ์ ความสัมพันธ์จะเกิดขึ้นได้เมื่อมีคนกลางอันเป็นที่ยอมรับของทั้งสองฝ่าย นอกจากนี้ การที่พระสงฆ์มีความสัมพันธ์กับผู้นำศาสนาอิสลามในหลายชุมชนก็เกิดจากกลไกของทหารและผู้นำท้องถิ่นช่วยกระตุ้นและประสาน เจ้าหน้าที่รัฐหรือผู้นำท้องถิ่นที่ทำหน้าที่ประสานงานนี้มักเป็นคนกว้างขวางและมีสายใยสัมพันธ์กับผู้นำศาสนา ดังตัวอย่างที่บ้านก้านันในชุมชนหนึ่งซึ่งมีขนาดใหญ่โต วันปีใหม่ได้มีนิมนต์พระสงฆ์และเชิญผู้นำศาสนาอิสลาม ทหาร หัวหน้าส่วนราชการในพื้นที่มาร่วมงานเลี้ยง แสดงศักยภาพในการเป็นผู้ประสานความสามัคคีของคนสองศาสนา แม้งานลักษณะนี้พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามไม่น่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงแต่ก็พบว่า ครอบครัวของก้านันเคยได้รับการอุปถัมภ์จากพระสงฆ์ชั้นสูง

4. ความเป็นสังคมชนบท

ความเป็นสังคมชนบทและวิถีการดำรงชีพแบบชนบท พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามค่อนข้างมีบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธได้มากกว่าสังคมเมือง ความเป็นอยู่ชนบทที่สัมพันธ์อยู่มากนั้นเป็นเพราะมีวิถีชีวิตแบบเรียบง่ายและยึดหยุ่น มีการรวมตัวอย่างเหนียวแน่น ผู้นำศาสนาและสามัญชนดำรงอยู่ในชุมชนอย่างมั่นคง มีความเคารพนับถือเรื่อยมา ซึ่งส่วนใหญ่เกิดขึ้นในชุมชนที่มีประชากรชาวพุทธมากกว่าชาวมุสลิม ถ้าวิเคราะห์ความเป็นอยู่แบบสังคมเมืองที่ทำให้ความสัมพันธ์ขาดหายไปสืบเนื่องจากการรวมกลุ่มมีลักษณะหลวม ๆ มีการย้ายเข้าย้ายออกจากถิ่นเดิมเสมอ ความไม่แน่นอนในการใช้ชีวิตของสามัญชนในเมืองมีผลต่อความสัมพันธ์กับพระสงฆ์ เช่นเดียวกับความไม่เสถียรของพระสงฆ์ในเมืองที่มีผลต่อความสัมพันธ์กับชาวมุสลิม การย้ายวัดบ่อยครั้งส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวพุทธกับมุสลิมไม่ต่อเนื่อง ผู้นำศาสนาบางรูปเมื่อสร้างสัมพันธ์กับมุสลิมกันดีแล้วมีเหตุรุนแรงต้องย้ายออกไปอยู่ที่อื่น พระสงฆ์ใหม่ที่เข้ามาต้องริเริ่มสร้างความสัมพันธ์กันใหม่ ความสัมพันธ์ขาดหายไปเป็นช่วง ๆ ประกอบกับเหตุการณ์รุนแรงที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง จึงยากที่จะทำให้เกิดบรรยากาศของความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ดังคำสัมภาษณ์นี้ “พระในเมืองย้ายบ่อย ไม่ยืนยาวเหมือนชนบท แต่ก่อนพระเคยไปนั่งคุยกับคนอิสลาม พอมีเหตุการณ์ไม่กล้า ต่างคนต่างอยู่เลยขาดหายไป” (พระแหลม, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 9 กุมภาพันธ์ 2562) สังคมชนบทที่เอื้อต่อบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ยังเป็นเพราะการดำรงชีพในชุมชนชนบทมักพึ่งพาเกษตรกรรม อาศัยกันแบบครอบครัว การแบ่งปันกันทำให้เกิดความสนิทสนมง่ายต่อการขอความร่วมมือและสร้างสัมพันธ์ไมตรี นอกจากนี้ เป็นเพราะสังคมชนบทมีความแตกต่างจากสังคมเมืองในด้านเศรษฐกิจ ในเมืองมีค่าครองชีพสูงกว่าชนบทแข่งขันหารายได้และเป็นรายได้แบบงานประจำจนมีเวลาทำกิจกรรมอื่น ๆ น้อย ชาวพุทธและมุสลิมมีโอกาสน้อยที่จะร่วมมือทำกิจกรรมที่ผู้นำศาสนาจัดขึ้น

5. ภูมิหลังการจัดการความสัมพันธ์ของผู้นำศาสนา

พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามที่มีบทบาทต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธมายาวนานมักจะส่งผลต่อความสัมพันธ์ในปัจจุบัน โดยเฉพาะผู้นำศาสนาที่สามารถจัดการความสัมพันธ์จนเชื่อมั่นแนบ แม้จะเกิดเหตุการณ์

ความไม่สงบก็ละลายความสัมพันธ์ที่เชื่อมแน่นนี้ได้ยาก ความสัมพันธ์ที่สืบเนื่องมักอยู่ในระดับปัจเจก โดยในปัจจุบันยังคงแสดงออกด้วยการไปมาหาสู่กัน ถามไถ่สารทุกข์สุกดิบ และช่วยเหลือในสิ่งที่พึงกระทำเสมอมา แต่อาจกระทำได้น้อยลงกว่าในอดีต (ก่อนที่จะมีเหตุการณ์ไม่สงบ พ.ศ. 2547) หรือเปลี่ยนวิธีการจัดการความสัมพันธ์แบบใหม่ ๆ เช่น ทักทายโดยใช้โทรศัพท์แทนการเดินทางไปเยือนดังอดีต ความสัมพันธ์เชิงปัจเจกนี้หากแน่นแฟ้นและยาวนานแม้มีเหตุรุนแรงจนทำให้หวาดระแวงบ้าง แต่ก็สามารถฟื้นฟูกระชับความสัมพันธ์ได้เร็ว สามารถรวมตัวเพื่อสร้างสรรค์กิจกรรมทางสังคมได้อีก ดังตัวอย่างของชุมชนหนึ่งในจังหวัดปัตตานี ชาวพุทธและมุสลิมอยู่ร่วมกันอย่างสันติมายาวนาน พระสงฆ์ระดับเจ้าอาวาสหลายรุ่นล้วนสนับสนุนกิจกรรมตามประเพณีชาวมุสลิม เมื่อเกิดเหตุรุนแรงในพื้นที่มีผลให้ชาวมุสลิมและชาวพุทธลดการไปมาหาสู่กันบ้าง แต่ด้วยภูมิหลังของผู้นำศาสนาของทั้งสองกลุ่มที่ผูกพันมานาน การจัดกิจกรรมในชุมชน ดังเช่น กิจกรรมฉลองปีใหม่ งานอนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้าน ทั้งชาวพุทธและชาวมุสลิมต่างร่วมพลังจัดงาน เมื่อศึกษาภูมิหลังของผู้นำพบว่า ในอดีตพระสงฆ์กับผู้นำศาสนาอิสลามร่วมมือร่วมใจกันพัฒนาหมู่บ้านวิถีการค้าเดินชีวิตของคนสองกลุ่มมีอิทธิพลซึ่งกันและกัน แม้สถาบันยกระรมของมัสยิดก็ยังนำเอาแบบอย่างจากอารามของวัดไปสร้าง ภาชนะโบราณบางอย่างที่ใช้ในมัสยิดยังระบุชื่อวัดด้วยซึ่งเก็บรักษาไว้มาจนถึงปัจจุบัน (อับลู, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 25 กรกฎาคม 2562)

6. สื่อสมัยใหม่และปฏิบัติการของผู้สงสาร

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมและชาวพุทธภายใต้การขับเคลื่อนของผู้นำศาสนายังพบว่า สื่อสมัยใหม่เป็นเงื่อนไขสำคัญทั้งนี้ขึ้นกับปฏิบัติการของผู้ใช้สื่อ ซึ่งใครสามารถเผยแพร่เนื้อหาถึงมวลชนโดยง่าย เพื่อลบกระแสฝ่ายตรงข้ามก็จะเป็นฝ่ายที่ได้เปรียบ ดังนั้นผู้นำศาสนาที่มีโอกาสใช้สื่อสมัยใหม่เป็นช่องทางนำเสนอแก่คนต่างศาสนาก็จะช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ได้มากกว่าผู้ที่ไม่ได้ใช้สื่อสมัยใหม่นำเสนอ ในปัจจุบันสื่อสมัยใหม่ที่มีประสิทธิภาพและทรงพลัง ก็คือ สื่อประเภทออนไลน์ เช่น ไลน์ หรือเฟซบุ๊ก ที่เผยแพร่ได้รวดเร็ว และให้ภาพชัดเจน บางครั้งภาพก็ทำหน้าที่ในตัวของมันเองบอกเรื่องราวได้ดีกว่าคำพูด ผู้รับสารจึงผูกความได้มากขึ้น จากการศึกษาในชุมชนต่าง ๆ พบว่า สื่อสมัยใหม่มีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ทั้งด้านบวกและด้านลบ

จึงส่งผลต่อทั้งความกระชับและความเห็นต่าง สื่อที่มีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ด้านบวก ดังตัวอย่างของชุมชนหนึ่งที่เลือกช่องทางเผยแพร่ข่าวสารผ่านวิทยุชุมชน แม้การจัดเสวนา ผู้นำศาสนาหลายศาสนาก็มีการถ่ายทอดสดผ่านวิทยุอย่างต่อเนื่องทำให้ผู้ฟังถูกตอกย้า รู้ลึกถึงการได้เข้าไปมีส่วนร่วมทุกครั้ง ช่วยให้ผู้ฟังทั้งที่เป็นชาวพุทธและชาวมุสลิมสามารถ เรียนรู้โลกทัศน์ของผู้นำศาสนาทุกศาสนา ชุมชนอีกแห่งหนึ่งใช้สื่อออนไลน์สร้างภาพ ความดีงามของพระสงฆ์ ซึ่งครั้งหนึ่งพระรูปนี้เคยต่อต้านมุสลิมกรณีฮิญาบที่ปัตตานี จนทำให้มุสลิมประณาม แต่ด้วยภาพที่สื่อผ่านเฟซบุ๊กแสดงถึงพระสงฆ์รูปนี้กำลัง ช่วยเหลือมุสลิมผู้เดือดร้อน ภาพลักษณ์ที่สูญเสียกลับได้รับคืนมาด้วยภาพที่ทาหนำที่ ในตัวมันเอง (พระครุ, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 19 สิงหาคม 2561) สำหรับสื่อที่มีอิทธิพล ต่อความสัมพันธ์ด้านลบ มีตัวอย่างชุมชนหนึ่งผู้ไม่หวังดีนำเอาเทปคำสัมภาษณ์ของ พระสงฆ์ไปตัดต่อใหม่เป็นคำพูดที่สื่อถึงการดูหมิ่นศาสนาอิสลามแล้วเผยแพร่สู่สาธารณะ จนทำให้พระสงฆ์รูปนั้นได้รับความเสียหาย (พระเลขา, นามสมมติ, สัมภาษณ์, 27 ธันวาคม 2561)

อภิปรายผล

จากข้อค้นพบต่าง ๆ สะท้อนถึงปรากฏการณ์ความสัมพันธ์และเงื่อนไขที่ ส่งเสริมบทบาทของผู้นำศาสนาต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวพุทธ และมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้หลายประการ โดยเฉพาะการมีจิตสำนึก ร่วมกันระหว่างพระสงฆ์กับผู้นำศาสนาอิสลาม หากคล้ายกันก็จะเสริมสร้างความสัมพันธ์ ได้มาก จิตสำนึกร่วมกันนี้ไม่ว่าเกิดขึ้นจากบรรพชนที่มีทั้งฝ่ายชาวพุทธและชาวมุสลิม ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานร่วมกัน การมีบรรพบุรุษร่วมกันมาก่อนเปลี่ยนศาสนาโดยที่ยัง นับถือเป็นญาติพี่น้อง การสนิทสนมกันมาตั้งแต่เด็กหรือการมีความเชื่ออำนาจ เหนือธรรมชาติร่วมกัน จากการศึกษา 5 ใน 6 ชุมชนที่พระสงฆ์และผู้นำศาสนา อิสลามมีความสัมพันธ์ด้วยเงื่อนไขประวัติศาสตร์หรือจิตสำนึกร่วมกัน แสดงให้เห็นว่า สิ่งใดมีร่วมกันจะก่อให้เกิดความสัมพันธ์ได้ง่ายตามสัจจตามญาณของมนุษย์ บุคคลหรือ สังคมใดมีลักษณะเหมือนหรือคล้ายคลึงจะช่วยหล่อหลอมความผูกพัน สอดคล้องกับ ผลการวิจัยของสุไรยา วานี (2556) ซึ่งพบว่า การอยู่ร่วมกันของสมาชิกชุมชนใน สังคมพหุวัฒนธรรม กรณีตำบลทรายขาว จังหวัดปัตตานี มาจากทุนทางเครือญาติ

การที่ชาวพุทธยอมรับว่า ตนเป็นชาติพันธุ์มลายูคล้ายกับชาวมลายูมุสลิม ทำให้เกิดความรู้สึกสนิทสนมใกล้ชิดกัน สอดรับกับแนวคิดของแมกซ์เวลล์ (2554) ที่เห็นว่าเงื่อนไขพื้นฐานในการสร้างความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างบุคคล คือ ความเหมือนกันหรือความคล้ายกัน ซึ่งโดยทฤษฎีนี้แล้วมนุษย์มีแนวโน้มที่จะสร้างความสัมพันธ์ และมีความชอบพอกับคนที่มีความเหมือนหรือคล้ายกับตัวเอง เงื่อนไขนี้ถ้ามีภูมิหลังการจัดการที่ตีร้อมด้วยก็จะยิ่งสร้างความสัมพันธ์ที่เชื่อมแน่นขึ้น ภูมิหลังการจัดการนี้สะท้อนคุณภาพ 2 ลักษณะ ได้แก่ 1) ระบบการจัดการความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนฐานของการมีจิตสำนึกร่วม กล่าวคือ การที่พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามจะจัดการให้ศาสนิกสร้างความสัมพันธ์ จะต้องมียุทธศาสตร์บางอย่างร่วมกันมาก่อน 2) ภูมิหลังของการจัดการของพระสงฆ์กับผู้นำศาสนาอิสลามที่เป็นทุนทางสังคมของชุมชนมิได้ตกอยู่ใต้อนโยบายพหุวัฒนธรรมที่รัฐต้องการ เงื่อนไขทั้งสองนี้ชี้ให้เห็นว่า ถ้ารัฐพยายามจัดการชุมชนที่มีชาวพุทธและมุสลิมแต่กลไกทำให้เกิดความสัมพันธ์เหมือนชุมชนต้นแบบไม่อาจยืนยันว่าบรรลุผลเพราะเหตุภูมิหลังซึ่งแตกต่าง เงื่อนไขของการมีภูมิหลังร่วมกันในอดีตยังเป็นผลดีสืบเนื่องถึงปัจจุบัน

ด้านลักษณะทางปัจเจกของผู้นำศาสนาจัดเป็นเงื่อนไขหลัก เนื่องจากมนุษย์มีความคิดเชิงปัจเจกอยู่มาก ลักษณะเชิงปัจเจกนี้จึงมีความแตกต่างระหว่างบุคคล การที่พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามบทบาทในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ของคนต่างศาสนิกได้นั้นจะต้องมีบุคลิกภาพหรือลักษณะนิสัยที่ดีเป็นที่ยอมรับของทั้งสองฝ่ายเป็นทุนเดิม ซึ่งผลจากการศึกษายังช่วยสะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะนิสัยที่คล้ายกันของผู้นำศาสนาทั้งสองกลุ่มนี้ช่วยเสริมความแข็งแกร่งต่อการเสริมสร้างความสัมพันธ์มากกว่ากรณีที่มีนิสัยต่างกัน ทั้งนี้เพราะผู้นำศาสนาทั้งสองฝ่ายล้วนต้องการความสันติสุขเหมือนกัน แต่ถ้าบุคลิกลักษณะทางปัจเจกคล้ายกันยิ่งเสริมกลไกให้บรรลุเป้าหมายมากขึ้น เงื่อนไขด้านลักษณะนิสัย ได้แก่ การขอความช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่เลือกศาสนา ใจกว้าง มีมิตรสหายมาก รักพวกพ้อง ใจนักเลง วางตัวเป็นกลาง จนเป็นที่รักของเพื่อนมุสลิมและพุทธ สายใยที่เคยมีระหว่างกันมาตั้งแต่อดีตมักยึดโยงมาถึงปัจจุบัน แม้ฝ่ายพระสงฆ์จะการเปลี่ยนสถานภาพเป็นบรรพชิตแล้วก็ตาม ยิ่งหากสามารถใช้ทั้งภาษาไทยและมลายูในการสื่อสารกับชาวพุทธและมุสลิมก็ยิ่งผูกความสัมพันธ์ได้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะการใช้ภาษาเดียวกันจะช่วยให้เข้าถึงคนในชุมชนได้ง่ายขึ้น และเป็นผู้ที่ได้รับ

ความไว้วางใจ เชื่อใจ ทั้งนี้พระสงฆ์ซึ่งมุสลิมไว้วางใจและผูกพันต้องบ่มเพาะความสัมพันธ์มายาวนาน สอดคล้องกับการศึกษาของซิดาภา สุขพล่า (2548) ที่พบว่า คนเราจะรักษาความสัมพันธ์ด้วยเหตุผลหนึ่ง คือ ความผูกพัน ในขณะที่เดียวกันการที่จะเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีต้องอาศัยการแสดงบทบาทของพระสงฆ์ด้านสาธารณะสงเคราะห์ ไม่ว่าจะเป็นการให้เงินมุสลิม การช่วยเหลือมุสลิมสร้างมัสยิด ร่วมงานประเพณีตามที่ได้รับเชิญอย่างเต็มใจ สอดคล้องกับแนวคิดของสุรพล พยอมแย้ม (2548) ที่เห็นว่า การพัฒนาสัมพันธภาพระหว่างบุคคลต้องเลือกการกระทำที่แสดงความจริงใจ ซื่อสัตย์ แสดงความเอื้ออาทร นอกจากนี้ พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามต้องมีทัศนคติที่ดีต่อคนศาสนาอื่น ซึ่งแสดงถึงความใส่ใจที่จะพัฒนาความรู้ทางศาสนาซึ่งไม่ใช่ตนนับถือด้วย เพราะผู้นำศาสนาอิสลามที่เข้าใจหลักศาสนาพุทธ และพระสงฆ์ที่เข้าใจหลักศาสนาอิสลามเป็นเงื่อนไขให้น่าชุมชนก่ความสัมพันธ์ที่ดี กระนั้นก็ดีทัศนคติจะด้านดีหรือลบยังขึ้นกับเงื่อนไขอื่นประกอบ ผู้นำศาสนาซึ่งได้รับผลกระทบจากเหตุรุนแรงส่วนใหญ่มีแนวโน้มจะละลายความสัมพันธ์ที่ดีที่เคยมี ในขณะที่พระสงฆ์ซึ่งไม่ประสบเหตุรุนแรงถ้ายังมีเจตคติเชิงบวกกับมุสลิม ความต้องการพัฒนาความรู้ด้านศาสนาอิสลามมีมากขึ้น จึงทำให้เห็นว่า เงื่อนไขที่เกิดจากลักษณะเฉพาะคนหรือเชิงปัจเจกนี้ มีภาวะเงื่อนไขที่ทับซ้อนหลายชั้น สอดคล้องกับแนวคิดของ Katz and Kahn (1978) ที่เห็นว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่อบทบาทประกอบด้วยปัจจัยด้านบุคคล ซึ่งประกอบด้วย อายุ เพศ สถานภาพ ทัศนคติ ความเชื่อ การศึกษา ความสามารถ ความต้องการ และแนวคิดของ Getzels and Guba (1955 อ้างถึงใน ทองอินทร์ วงศ์ไธธร, 2544) ที่เห็นว่า บุคลิกภาพเป็นองค์ประกอบสำคัญของบทบาท อันได้แก่ ความรู้ ความถนัด ความสามารถ เจตคติ อารมณ์ และแนวคิด ซึ่งบุคคลที่ดำรงตำแหน่งนั้นมีความแตกต่างปะปนกันอยู่ และมีธรรมเนียมของแต่ละบุคคลเป็นอิทธิพลครอบงำอยู่ ทั้งยังเห็นว่า ความต้องการส่วนตัวยังเป็นสิ่งหนุนบทบาทด้วย

ภาครัฐหรือหน่วยราชการมีส่วนสนับสนุนโครงการหรือกิจกรรมสัมพันธ์ของชุมชน ถ้าสนับสนุนได้มากทั้งด้านงบประมาณ สถานที่ และกำลังคนอย่างเหมาะสมตามวิถีท้องถิ่นก็จะช่วยเสริมบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์และผู้นำศาสนาได้มาก รัฐยังมีบทบาทในฐานะคนกลาง แต่หากเจ้าหน้าที่รัฐไม่เป็นที่ยอมรับ ไม่เข้าถึงจิตวิญญาณของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง การสร้างความสัมพันธ์จะเกิดขึ้นน้อย จะเห็นได้ว่า

อิทธิพลของรัฐส่งผลต่อการเสริมบทบาทการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของณัฐินี ปิยะศิริพันธ์ (2561) ซึ่งพบว่า การจัดกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อเสริมศักยภาพชุมชนให้สอดคล้องกับทรัพยากรและภูมิปัญญาของกลุ่มคนในพื้นที่ขึ้นอยู่กับรัฐเป็นสำคัญ โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐมีบทบาทในการแสวงหาความร่วมมือระหว่างชาวพุทธและมุสลิม ข้อค้นพบนี้ยังสอดคล้องกับผลการศึกษาของ สิทธิชัย ไวยพุ่ม และณัฐพล ชันธไชย (2558) ซึ่งพบว่า รัฐมีบทบาทต่อการแก้ปัญหาสังคมชายแดนภาคใต้ โดยประชาชนต้องการให้รัฐช่วยเหลือ สนับสนุน เสริมนโยบายความเข้าใจ เข้าถึง พัฒนาทำให้สัมฤทธิ์ผล และไม่เลือกปฏิบัติเฉพาะกับบางกลุ่ม แต่ความต้องการของประชาชนมีแตกต่างกันตามสภาพสังคม ลักษณะสังคมจึงเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ต้องพิจารณาให้ความสำคัญ

สำหรับโครงสร้างทางสังคม สังคมชนบทมักจะเอื้อต่อการแสดงบทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามได้มากกว่าในเมือง เพราะสังคมชนบทมีโครงสร้างหลวม ๆ ผู้คนรักใคร่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน สอดคล้องกับแนวคิดของสนธิ สมักรการ (2549) ที่เห็นว่า สังคมชาวบ้านหรือสังคมชนบท ผู้คนมีความรักใคร่กลมเกลียวกัน มักมองเห็นประโยชน์ของสังคมมากกว่าประโยชน์เฉพาะตน และนับถือคนที่เคร่งครัดในศีลธรรมจรรยา จะเห็นว่า บทบาทความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมชนบทกับสังคมเมืองแตกต่างกันก็ด้วยเงื่อนไขลักษณะโครงสร้างสังคม สิ่งแวดล้อม เช่นเดียวกับแนวคิดของ Katz and Kahn (1978) ที่เห็นว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่อการรับรู้ในบทบาท ประกอบด้วย สิ่งแวดล้อมเชิงกายภาพ ลักษณะโครงสร้าง สภาพโครงสร้างพื้นฐานที่แตกต่างกัน บริบทสิ่งแวดล้อมต่างกันย่อมส่งผลต่อการแสดงบทบาทผู้นั้นด้วย นอกจากนี้ยังพบว่า ในชุมชนชนบทจะเห็นความแตกต่างในวิถีมุสลิมและพุทธแจ่มชัดกว่าในชุมชนเมือง หากชนบทใดมีชาวมุสลิมน้อยกว่าชาวพุทธ ชาวมุสลิมก็จะปรับตัวเข้ากับชาวพุทธมากกว่า ชนบทที่มีชาวมุสลิมมากกว่าชาวพุทธ สอดคล้องกับแนวคิดของอมรา พงศาพิชญ์ (2545) ที่เห็นว่า กรณีสังคมวัฒนธรรมที่มีปฏิสัมพันธ์กันมีพลังไม่เท่ากัน กลุ่มที่เล็กกว่ามีแนวโน้มยอมรับวัฒนธรรมของกลุ่มที่ใหญ่กว่า และสอดคล้องกับผลศึกษาของ เอกรินทร์ ต่วนศิริ (2562) ซึ่งพบว่า พื้นที่สันติ พื้นที่ปลอดภัย พื้นที่มีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน มักเป็นพื้นที่ที่ชาวพุทธเป็นชนส่วนใหญ่และมุสลิมเป็นชนส่วนน้อย แต่กระนั้น กิติ ชุมชนที่มีชาวพุทธน้อยกว่ามุสลิมก็ยังสามารถเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีได้

เมื่อพิจารณาเงื่อนไขที่เสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามในการเสริมสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวมุสลิมกับชาวพุทธในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ข้อค้นพบจากการศึกษานี้สามารถสรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ และตั้งข้อสังเกตถึงข้อจำกัดได้ ดังต่อไปนี้

1. เงื่อนไขเสริมบทบาทพระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามในการศึกษานี้เป็นเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในสังคมที่มีความแตกต่างศาสนาภายใต้สถานการณ์เปราะบาง ความสัมพันธ์ระหว่างกันของคนในชุมชนหนึ่ง ๆ จะยั่งยืนหรือไม่ เป็นสิ่งคาดการณ์ได้ยาก ถ้าสังคมชายแดนภาคใต้เปลี่ยนแปลงในอนาคต ยกตัวอย่าง ชาวพุทธถูกหลอมรวม อาจจะมีเงื่อนไขใหม่ตามมา

2. เงื่อนไขเสริมบทบาทพระสงฆ์ในการเสริมสร้างความสัมพันธ์กับชาวมุสลิม และเงื่อนไขที่เสริมบทบาทผู้นำศาสนาอิสลามในการเสริมสร้างความสัมพันธ์กับชาวพุทธมีเงื่อนไขไม่ต่างกัน แต่ดูเหมือนว่าการเสริมสร้างความสัมพันธ์ของผู้นำศาสนาอิสลามต่อชาวพุทธจะไม่ใช่ที่เปิดเผยมากนัก ทั้งนี้มีใช้ลักษณะเชิงปัจเจกในตัวผู้นำ แต่มาจากแรงกดดันทางสังคม โดยเฉพาะจากมุสลิมหัวรุนแรงที่คิดต่าง หากผู้นำศาสนาอิสลามช่วยเหลือชาวพุทธอย่างออกหน้า อาจมีความกังวลในการใช้ชีวิตอย่างปลอดภัย

3. เงื่อนไขเสริมบทบาทที่เหมือนกันที่สุด ที่จะทำให้พระสงฆ์และผู้นำศาสนาอิสลามสามารถนำชุมชนให้เกิดความสัมพันธ์ได้ดี มักจะเป็นเงื่อนไขภายใน คือ ความต้องการสันติสุขและลักษณะนิสัยแต่ละคนของผู้นำ ส่วนเงื่อนไขภายนอกขึ้นกับการตีความและให้ความหมาย ดังเช่น การสนับสนุนของรัฐ เครื่องมือสื่อสารสมัยใหม่ ฯลฯ โดยเฉพาะจากฝ่ายของผู้นำศาสนาอิสลาม หากผู้นำศาสนาอิสลามมีอคติหรือต่อต้านรัฐหรือไม่เชื่อในความเป็นกลางของสื่อในโลกสมัยใหม่ก็ยากที่จะช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์ให้ดี

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

จากการศึกษาพบว่า เจื่อนไชต่าง ๆ มีเจื่อนไชจากภายนอกและภายใน โดยเจื่อนไชจากภายในเป็นสิ่งที่ต้องพุ่มพักมายาวนาน สามารถก่อขึ้นได้จากการอบรม เด็กและเยาวชนทั้งที่เป็นชาวพุทธและมุสลิม ให้เข้าใจวิถีชีวิตซึ่งกันและกันตั้งแต่แรกเริ่ม รัฐจึงควรจัดการความสัมพันธ์ชาวพุทธและมุสลิมด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น สร้างหลักสูตร พหุวัฒนธรรมในโรงเรียน จัดค่ายสานสัมพันธ์กับคนต่างวัฒนธรรม ฯลฯ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัย

ในการทำวิจัยครั้งต่อไป ประเด็นที่ควรศึกษา คือ การเสพสื่อ ซึ่งพบว่า สื่อเป็น เจื่อนไชสำคัญที่สร้างปัญหาความขัดแย้งและยากต่อการควบคุม โดยการทำวิจัยและพัฒนาด้านทักษะการเสพสื่อ หาวิธีให้ประชาชนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้รู้จัก คัดกลั่นกรอง หรือมีวิจารณ์ญาณในการเสพข่าว สามารถให้ข้อคิดเห็นและโต้ตอบ อย่างสร้างสรรค์ที่สื่อออนไลน์มักนำมาใช้ต่อสู้เพื่ออุดมการณ์ระหว่างผู้นับถือศาสนาพุทธ และผู้นับถือศาสนาอิสลาม

รายการอ้างอิง

- ชิตาภา สุขพลำ. (2548). *การสื่อสารระหว่างบุคคล*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ณัฐินี ปิยะศิริพันธ์. (2561). ชุมชนพหุวัฒนธรรมท่ามกลางวาทกรรมชาตินิยมในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้. *รัฐาภิรักษ์*, 60(2), 58-72.
- เตาะ (นามสมมติ). (2562, 19 กุมภาพันธ์). ราชกรณมุสลิม. สัมภาษณ์.
- ทองอินทร์ วงศ์โสธร. (2544). *ประมวลสาระชุดวิชาการจัดระบบทางการศึกษา*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- นพพร (นามสมมติ). (2561, 28 ธันวาคม). ราชกรณชาวพุทธ. สัมภาษณ์.
- นุ้ย (นามสมมติ). (2562, 19 สิงหาคม). ผู้นำท้องถิ่น. สัมภาษณ์.
- บังซอ (นามสมมติ). (2561, 15 ตุลาคม). ผู้นำศาสนาอิสลาม. สัมภาษณ์.
- ประสงค์ โตนด, พิชิต พิทักษ์เทพสมบัติ, พงศ์สัมพันธ์ ศรีสมทรัพย์ และศรีสมภาพ จิตรภิรมย์ศรี. (2561). การส่งเสริมบทบาทพระสงฆ์กับปัญหาความขัดแย้งใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้. *วารสารบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย*, 11(2), 29-38.
- ปรีดี มะนิวัน. (2562). *ประวัติศาสตร์ปัตตานี*. เข้าถึงได้จาก <https://www.youtube.com/watch?v=UT-OceQqhNg>
- ผั่น (นามสมมติ). (2562, 26 มกราคม). ผู้นำท้องถิ่น. สัมภาษณ์.
- พระคร (นามสมมติ). (2561, 19 สิงหาคม). เจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.
- พระคมา (นามสมมติ). (2562, 18 กุมภาพันธ์). เจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.
- พระครูวินัยธรวรารุณ มหาวโร. (2560). ทิศ 6: อารยะแห่งการอยู่ร่วมกันในสังคม. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์*, 5 (ฉบับพิเศษ), 312-322.
- พระธรรมปิฎก. (2546). *พระไตรปิฎก*. กรุงเทพฯ: เอสอาร์พรินติ้งแมสโปรดักส์.
- พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร. (2548). *พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม*. เข้าถึงได้จาก <http://www.mcu.ac.th/article/detail/519>
- พระมหาสุชาติ อนุบาลโย. (2561). เครือข่ายชาวพุทธเพื่อสันติ: การขับเคลื่อนกระบวนการสันติสุขในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้. *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 6 (ฉบับพิเศษ), 1-12.
- พระมานิซ (นามสมมติ). (2562, 19 กุมภาพันธ์). เจ้าอาวาสวัด. สัมภาษณ์.

พระยง (นามสมมติ). (2561, 28 ธันวาคม). เจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.

พระเลขา (นามสมมติ). (2561, 27 ธันวาคม). รองเจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.

พระเลขา (นามสมมติ). (2562, 19 มกราคม). เจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.

พระแสง (นามสมมติ). (2561, 15 ธันวาคม), เจ้าอาวาสวัด. สัมภาษณ์.

พระแหลม (นามสมมติ). (2562, 9 กุมภาพันธ์). เจ้าอาวาส. สัมภาษณ์.

แมกซ์เวลล์, จอห์น. (2554). *สื่อสารเป็นเห็นชัยชนะ*. (วันดี อภิรักษ์ธนากร, แปล).

กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์.

ยูซุฟ ก็อรกือวี่. (2547). *หะลาลและหะรอมในอิสลาม*. (บรรจง บินกาชัน, แปล).

กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสืออิสลามกรุงเทพ.

ยูโซฟ (นามสมมติ). (2561, 15 ธันวาคม). นักวิชาการมุสลิม. สัมภาษณ์.

รอซียะ (นามสมมติ). (2562, 11 มกราคม) ราชกุมารมุสลิม. สัมภาษณ์.

วิทยากร เชียงกุล. (2557). *เพื่อการปฏิรูปมนุษย์และสังคมอย่างลึกซึ้ง*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

ศรีสมภพ จิตรภักย์ศรี. (2554). *ศาสนา..สาเหตุความขัดแย้ง หรือเครื่องมือแก้ความรุนแรง*

ชายแดนใต้. เข้าถึงได้จาก <https://www.isranews.org/isranews-scoop/3665>

สนธิ สมครการ. (2549). *มานุษยวิทยากับการพัฒนาสังคม*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

สิทธิชัย ไวยพุทธ และณัฐพล ชันธไชย. (2558). แนวทางการบริหารจัดการความมั่นคง

ปลอดภัยทางการเมืองการปกครองท้องถิ่นในจังหวัดชายแดนภาคใต้ของ

ประเทศไทย. *วารสารเกษมบัณฑิต*, 16(2), 1-15

สุพิชฌาย์ รัตนะ. (2553). *พระ อิหม่าม กัลยาณมิตร 2 ศาสนาใจเดียวกัน*. เข้าถึง

ได้จาก <https://www.komchadluek.net/new/lifestyle/amulets>

สุรพล พยอมแย้ม. (2548). *จิตวิทยาสัมพันธภาพ*. กรุงเทพฯ: บางกอก-คอมเทค

อินเตอร์เทค.

สุไรยา วานี. (2556). *การอยู่ร่วมกันของชุมชนในสังคมพหุวัฒนธรรม กรณีตำบล*

ทรายขาว อำเภอกะปง จังหวัดปัตตานี. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต,

สาขาวิชาความขัดแย้งและสันติศึกษา, สถาบันสันติศึกษา, มหาวิทยาลัย

สงขลานครินทร์.

อมรา พงศาพิชญ์. (2545). *ความหลากหลายวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย.

อัปเดต (นามสมมติ). (2562, 25 กรกฎาคม). อิหม่าม. สัมภาษณ์.

- อับดุลฮามิ อิบราฮิม. (2557). *ภาวะผู้นำที่พึงประสงค์ตามหลักศาสนาพุทธและศาสนาอิสลาม*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการบริหารจัดการคณะสงฆ์, คณะสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เอกรินทร์ ต่วนศิริ. (2562). *ว่าด้วยความสัมพันธ์ที่เปราะบางระหว่างกลุ่มชาวพุทธและมุสลิมในสังคมไทย*. ปัตตานี: ปัตตานีฟอรัม.
- เฮาะ (นามสมมติ). (2562, 25 กุมภาพันธ์). อูสตاخ. สัมภาษณ์.
- Katz, D., & Kahn, R. (1978). *The social psychology of organizations*. New York: John Wiley & Sons.